

A TÁRSADALMI VISZONYOK, A SZABÁLYOK ÉS AZ ERKÖLCS

A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkhoz kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszonyok és a szabályok, illetve a társadalmi viszonyok és az erkölcs közötti összefüggésekkel foglalkozunk. A tanulmány első részében először rámutatunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látványos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az úgynevezett szabályosítás eredménye.

A tanulmány második részében először különbséget teszünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között, és azt a hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi élet szférájában elvileg a társadalmi erkölcs tekinthető érvényesnek, amit történetileg alapvetően meghatároznak a társadalmi viszonyok. Ezt követően a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokáserkölcsöt és a társadalmi közkerkölcsöt. Rámutatunk arra, hogy e megkülönböztetések szükségesek ahhoz, hogy megértsük, az erkölcs milyen mértékben és milyen módon van hatással a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

Az erkölcs szóbanforgó típusaira és a társadalmi erkölcs meghatározottságára vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia-elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell a *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóbanforgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

1. A társadalmi viszonyok és a szabályosság A szabályok, mint vonatkoztatási eszközök

Ebben a tanulmányban érdemben nem foglalkozunk a társadalmi viszonyokkal, itt csak arra

utalunk, hogy a fentebb említett elméletben egy pozitivistá viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk; a társadalmi viszony fogalmát arra való tekintettel határoztuk meg, hogy e fogalom segítségével lehetőség szerint oksági magyarázatot adhassunk a társadalmi jelenségekre, különösen a társadalmi kölcsönhatásokra.¹²¹ A társadalmi viszonyok létrehozását elemezve (Farkas 2013a) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat bizonyos értelemben intézmények hozzák létre, illetve intézmények kialakítása és fenntartása révén hozzák létre az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének.¹²² Ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok bizonyos mértékben megismerhetők az intézmények, illetve az intézményes szabályok megismerése révén, amennyiben a valóságos társadalmi viszonyok megfelelnek az intézményes szabályoknak. Ebben a tanulmányban azonban az említett szempontoktól eltérő szempontból világítunk rá a társadalmi viszonyok és a szabályok közötti összefüggésekre.

A társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint *vonatkoztatási eszközöket* használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. A szóbanforgó kifejezés itt használt értelmében a vonatkoztatási eszköz nem a cselekvés eszköze, hanem csupán szimbolikus eszköz, azaz olyan minta, amelyhez viszonyíthatók a megfigyelhető cselekvések, az adott cselekvések értékelése során.

Fogalmaink szerint az viszonylag magától értetődő, hogy az adott intézmények tényleges érvényesülésének ellenőrzését végző egyének az adott intézmények intézményes szabályait vonatkoztatási eszközökként használják fel az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének cselekvéseinek értékelésében, az értékelés alapján az adott egyének szankcionálásában, és ezáltal az adott egyének cselekvéseinek befolyásolásában. Ehhez szimbolikusán értelmezniük kell az adott szabályokat, azonban – mivel az ellenőrzést végző egyének is érdekeik ál-

121 Ehhez lásd: Farkas 2012a; Farkas 2012b; Farkas 2013a.

122 Intézményen sajátos szabályrendszert értünk; az intézmény fogalmáról és az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 282–285.

tal motiválva és az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan cselekszenek – ez az értelmezés nem feltétlenül felel meg a kifejezetten megfogalmazott szabályoknak. A szóbanforgó egyének esetleg szándékosan félreértelmezik a kifejezetten megfogalmazott és más vonatkozásokban nagyrészt érvényes szabályokat, arra való tekintettel, hogy az intézményes szabályoknak megfelelő vagy azoktól eltérő cselekvésekként értékeljék az adott cselekvéseket.

Azonban nemcsak az adott intézmények tényleges érvényesülésének ellenőrzését végző egyének használják fel vonatkoztatási eszközökként az adott intézmények intézményes szabályait, hanem részben az adott intézmények érvényességi körébe eső, illetve az adott intézmények által érintett egyének is. A szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással és az adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzésre támaszkodva megkísérlik a szabályok betartásának irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a szabályoknak, valamint amennyiben ily módon várhatóan képesek lesznek a másik fél cselekvéseinek befolyásolására. Erre a legjellemzőbb példa, ha az egyének polgári peres eljárásban szeretnék eltéríteni a másik felett az előbbiek érdekeit sértő és az előbbiek által jogszerűtlennek tekintett magatartástól. Valamint a szabályok részben olyan funkciót is betölthetnek a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Például: egy alkalmazott esetleg azzal a panasszal fordul a vezetőjéhez, hogy megítélése szerint az általa rendszeresen végzett munka ellenértékéért – a formális szabályok szerint – neki többet kellene keresnie.

Az előző bekezdésben a szabályok olyan funkciójáról van szó, amelyet Rex is hangsúlyoz. Az említett szerző konfliktuselméleti felfogása szerint a társadalmi kölcsönhatásokat, és e kölcsönhatásokban az adott egyének és csoportok cselekvéseit valójában nem szabályok határozzák meg, hanem az egyének és csoportok érdekei és erői. Az egyének a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe; a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe saját érdekeik érvényesítésében és mások cselekvéseinek befolyásolásában.

A felek közötti társadalmi konfliktus ily módon részben az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse saját érdekeinek érvényesítését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, és leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét. A csoportok közötti ideológiai szintű csatában az adott csoportok törekszenek saját cselekvéseiket úgy megjeleníteni, hogy azok megfeleljenek a releváns szabályoknak, más csoportok cselekvéseit viszont törekszenek úgy megjeleníteni, hogy azok nem felelnek meg a szabályoknak (Rex 1961:102-103, 110; Rex 1981:11-13).

A fent idézett felfogástól az általunk képviselt felfogás atekintetben lényegesen különbözik, hogy felfogásunk szerint szabályokból álló intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg az érdekeket és az erőket is, és ily módon bizonyos értelemben szabályokból álló intézmények határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat, az általunk megnevezett tényleges funkcióik révén. Abból a szempontból értünk egyet a fent idézett felfogással, hogy – az intézmények tényleges funkcióival összefüggésben – az intézményes szabályok mint vonatkoztatási eszközök is közrejátszanak a társadalmi kölcsönhatások meghatározásában.

Azonban az egyik fél érdekének nem feltétlenül az felel meg, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, hanem esetleg az, hogy a másik fél eltérjen a releváns intézményes szabályoktól. Tehát az egyik fél olyan irányba is befolyásolhatja a másik felet – a szabályokra hivatkozva és az ellenőrzésre támaszkodva –, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, de olyan irányba is, hogy inkább térjen el a szabályoktól (vö.: Parsons 1951:273-275). A társadalmi viszonyok tehát különbözhetnek abból a szempontból, hogy az adott viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a szabályoknak való megfelelés érvényesülését vagy a szabályok megsértését segítik elő.

Ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, elvileg szabályoknak megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoknak megfelelő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi

fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél ilyen cselekvését. Ha viszont az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, elvileg az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoktól eltérő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél szabálysértő cselekvését. Végül, ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan az intézményes szabályok betartására vonatkozóan ellentétesek a két fél aktuális érdekei, az adott erőviszonyoktól függően különböző társadalmi kölcsönhatások valószínűek abból a szempontból, hogy az adott kölcsönhatások megfelelnek az intézményes szabályoknak vagy nem.

A szabályosítás és a látszólagos szabályosság

Máshol hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok, amelyek a viszonyban lévő egyénektől függetlenül léteznek, és a külsőleges társadalmi viszonyok, valamint az e viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások többé vagy kevésbé eltérhetnek az intézményes szabályoktól (Farkas 2013a). Azonban a cselekvő egyének számára a mindennapokban általában jóval szabályosabbnak tűnnek az általuk megfigyelt társadalmi cselekvések és kölcsönhatások, mint amilyen mértékben ezek a cselekvések és kölcsönhatások valójában megfelelnek azon intézmények releváns szabályainak, amelyek létrehozták a szóban forgó jelenségeket meghatározó társadalmi viszonyokat.

A szabályszerűség kifejezést két értelemben is használhatjuk. Egyrészt a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség értelmében; és ilyen értelemben szabályszerűsége csak rendszerességet, kiszámíthatóságot, adott körülmények közötti valószínű ismétlődést értünk, az érvényes szabályokra való tekintet nélkül. Másrészt a szabályokra vonatkoztatott szabályszerűség értelmében, és ilyen értelemben a szabályszerűség a szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti. Az utóbbi érte-

lemben mi szabályosságról beszélünk, e kifejezéssel jelölt fogalmat világosabban megkülönböztetve a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség fogalmától. Tehát a *szabályosság az érvényes* szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti.

A cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látszólagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az általunk úgynevezett szabályosítás eredményeként. A szabálytalanság leplezése során az adott egyének vagy csoportok a releváns intézményes szabályoknak valójában nem megfelelő cselekvéseiket úgy tüntetik fel, hogy azok látszólag megfeleljenek a releváns szabályoknak. Erre utaltunk fentebb, Rex konfliktuselméleti felfogását idézve; de hivatkozhatunk Goffman szereptávolításra és szerepjátszásra vonatkozó elméletére is. Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) résztől (Goffman 1981:109-113). Felfogása szerint az adott egyénnel szembeni elvárások főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy ezek az elvárások nagyrészt arra készítik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák az elvárásokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek (i.m.13). Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat (i.m.133-170). „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése” (i.m.126).

A szabálytalanság leplezésére példaként egy pályázati elbírálási döntésre hivatkozunk. Tétélezzük fel, hogy pályázatot írnak ki állások betöltésére, tudományos kutatási vagy vállalkozói pénzügyi támogatás elnyerésére, amelyre a lehetséges nyertes pályázók többszöröse nyújt be pályázatot. A pályázati bíráló bizottság azon tagjai, akik – részben az adott bizottságon kívüli egyének befolyását közvetítve – érdemben befolyásolják a döntést, valójában gyakran már a pályázatok értékelése előtt eldöntik, hogy kiket fognak a pályázat nyerteseinek nyilvánítani, és itt tétélezzük fel ezt az esetet. A szakértőket már arra való tekintettel kérik fel a pályázatok ér-

tékelésére, hogy a szakértői vélemények várhatóan alátámasztják az előzetesen meghozott döntéseket. Az előzetes döntések következményei esetleg lehetnek ugyanazok, mint egy szabályos és körültekintő döntési eljárás lehetséges következményei; de elvileg az is lehetséges, hogy az előzetes döntések eredményeként a szabályos értékelési szempontoknak a legkevésbé megfelelő pályázók lesznek a nyertesek. Annak érdekében, hogy az érdemi döntéshozók előzetes döntéseiket szabályos döntéseknek tüntessék fel, a döntések indoklásában elhanyagolják, vagy elhallgatják a nyertes pályázók és pályázatok kedvezőtlen vonásait, és kedvező vonásaikat hangsúlyozzák; valamint elhanyagolják, vagy elhallgatják a nyertes pályázókhoz képest valójában alkalmasabb pályázók kedvező vonásait, és kedvezőtlen vonásaikat hangsúlyozzák. Így a külső szemlélők számára már úgy tűnhet, hogy a pályázati elbírálási folyamat teljes mértékben szabályos volt, és az arra legalkalmasabb pályázók jutottak a szóbanforgó állásokhoz vagy támogatásokhoz.

A látszólagos szabályosság másrészt olyan értelmezési folyamat eredménye, amelyet szabályosításnak nevezünk, és itt főleg ezzel a kérdéssel foglalkozunk. A szabályosítás vagy normalizálás (normalizing, normalization) fogalmát Harold Garfinkel vezette be egyik korai tanulmányában, amelyben főleg a játék tanulmányozása révén világitott rá a szabályosítás természetére (Garfinkel 1963). Bár a szerzőt főleg mint az etnometodológia megalapítóját tartják számon a szociológiaelméleti irodalomban, ebben a korai időszakban Garfinkel még nem a kreativista szemléletmódot tükröző etnometodológia képviselője volt, hanem a fenomenológiai szociológia normativista-kreativista változatának követője (ehhez lásd: Alexander 1996:233-237).

Garfinkel – előbb említett tanulmányában kifejtett – felfogása szerint az egyének nemcsak az észlelt eseményekre, jelenségekre reagálva cselekszenek, hanem érzékenyen reagálnak a jelenségek észlelt szabályosságára is. A szerző a jelenségek észlelt szabályosságán (perceived normality) az adott egyének által észlelve a jelenségek tipikusságát, előfordulásuk valószínűségét, a múltbeli és a jövőbeli jelenségekkel való összehasonlíthatóságát, előfordulásuk jellemző körülményeit vagy okait, az adott jelenségek instrumentális hatékonyságát és erkölcsi kívánatosságát érti. Amennyiben az egyének elvárásai, illetve számításai szerinti és az egyének által észlelt valószínű jelenségek eltérnek egymástól, az egyének olyan észlelési és értelmezési folyamatba

bocsátkoznak, amelynek révén az ilyen eltéréseket kiküszöbölik. A szabályosítás vagy normalizálás révén az egyének helyreállítják az észlelt szabályosság és az adott esetekben észlelt jelenségek közötti összhangot. Garfinkel felfogása szerint a szabályosítás egyrészt meghatározott az adott társadalmi csoport normatív struktúrái által, másrészt azonban e struktúrák meghatározó tényezőjét is képezi (Garfinkel 1963:188).

Mint említettük, Garfinkel az adott tanulmányban főleg a játékot, pontosabban a több egyén által játszott játékot tanulmányozza, de elemzését érvényesnek tekinti a mindennapi társadalmi életre is (Garfinkel 1963:209). Kiinduló feltételezése szerint a játékban részt vevők, illetve a társadalmi csoport tagjai számára adottak a játék, illetve a társadalmi élet alapvető szabályai. Ezek a szabályok az alternatívák olyan készletét hozzák létre az adott egyének számára, amelynek választását az egyének elvárják egymástól, és kölcsönösen feltételezik egymárról az ilyen elvárásokat (i.m.190). Az egyének magától értetődőnek tekintik a szabályokat, mint szituációik és másokhoz fűződő viszonyaik meghatározó tényezőit. Tehát az egyének szabályok fogalmaiban értelmezik a társadalmi cselekvéseket, szabályok fogalmaiban tulajdonítanak a megfigyelt viselkedéseknek értelmet (i.m.193-195).

A szabályoknak ellentmondó cselekvések az egyének számára értelmetleneknek tűnnek; az ilyen cselekvéseket az egyének kiszámíthatatlannak, esetlegeseknek, meghatározatlanoknak, instrumentális hatékonyságukat és erkölcsi kívánatosságukat tekintve hiányosaknak észlelik. Ez értelmezési problémát jelent számukra, és e probléma megoldására szolgál a szabályosítás. Az egyének úgy tudják megfelelően értelmezni a szabályoknak valójában ellentmondó cselekvéseket, ha átértelmezik az érvényesnek tekintett szabályokat oly módon, hogy a megújított szabályokhoz képest a megfigyelt cselekvések már szabályos cselekvéseknek tűnjenek. Tehát az egyének hajlamosak arra, hogy végül is minden cselekvést szabályos cselekvésként értelmezzenek; eszerint a szabályok nagyrészt nem a cselekvések meghatározó tényezői, hanem a megfigyelhető cselekvések értelmezésének eredményei (Garfinkel 1963:196).

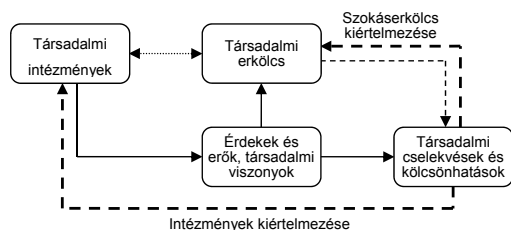
Eddig Garfinkel gondolatmenetét követtük a szabályosítás, illetve a normalizálás bemutatásában. A következőkben támaszkodunk erre a felfogásra, de átértelmezve azzal összefüggésben, hogy az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapvetően különbözik a szóban forgó szerző által a

hivatkozott tanulmányban képviselt normativista-kreativista szemléletmódtól.

Tehát *szabályosításnak* nevezzük (H. Garfinkel nyomán) azt az értelmezési folyamatot, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illetve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a valóságos vagy látszólagos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket.

Az egyének részben oly módon keresnek társadalmi környezetükben értelmes rendet, hogy a megfigyelt cselekvéseket, kölcsönhatásokat, folyamatokat szabályok által meghatározott és az adott szabályoknak megfelelő jelenségekként értelmezik. Felfogásunk szerint a szabályosítás jellemzően két vonatkozásban járul hozzá a szabályok kiértelmezéséhez, és ezáltal a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásához. Az 1. ábra módosított változatának értelmezésére később, a társadalmi erkölcs tárgyalásánál még visszatérünk; itt az ábra segítségével csak a szabályosítás alábbi két vonatkozására szeretnénk felhívni a figyelmet.

Egyrészt az egyének részben szabályosítás révén értelmezik ki a fogalmaink szerinti társadalmi intézményeket, illetve az észlelt intézmények valóságos vagy látszólagos szabályait. Másrészt az egyének szabályosítás révén értelmezik ki és alakítják ki a társadalmi erkölcs azon vonatkozásait, amelyeket mi majd a társadalmi szokáserkölcs fogalmában foglalunk össze. Ebben az alfejezetben csak az előbbi kérdéssel foglalkozunk, a társadalmi szokáserkölcs kiértelmezéséről és kialakításáról később lesz szó.

1. ábra: Szabályosítás révén az intézmények és az erkölcs kiértelmezése

Máshol (Farkas 2013b) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy felfogásunk szerint az egyének a társadalmi viszonyok, valamint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőiként figyelembe veszik az intézményes szabályokat is. Az egyének számára magától értetődő, hogy többé vagy kevésbé és bizonyos értelemben szabályok határozzák meg a társadalmi

cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Mint az előbb hivatkozott helyen említettük, a cselekvő egyének általában úgy tekintenek a tőlük függetlenül létező intézményes szabályokra, mint amelyek valamiféle keretet képeznek a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások számára. Az a működési mód azonban, amelynek révén az általunk társadalmi intézményeknek nevezett szabályrendszerek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, valamint általában a társadalmi jelenségeket, a köznapi megismerés szintjén kevésbé ismerhető meg. Így az egyének általában hajlamosak arra, hogy bizonyos mértékben közvetlenül szabályokra vonatkoztatva értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és a megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítsanak.

Felfogásunk szerint az egyének nem feltételezik eleve, hogy a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások megfelelnek az adott cselekvésekre és kölcsönhatásokra érvényesnek tekinthető intézményes szabályoknak. Azonban ahhoz képest, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások valójában milyen mértékben felelnek meg a releváns intézményes szabályoknak, gyakran nagyobb megfelelést észlelnek a feltételezett szabályok és a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások között. Ez – a szabálytalanság leplezésén túl – abból következik, amit fentebb említettünk, hogy az egyének az általuk megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítanak.

Mi a valóságos vagy látszólagos intézményes szabályok szabályosítás révén való kiértelmezésének jelentőségét az elmélet engedményes szintjén hangsúlyozzuk; és ezen a szinten vehetjük figyelembe azt, hogy a szabályosítás különböző mértékben lehet jellemző adott egyénekre és/vagy adott körülményekre.¹²³ A valóságban az egyének jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy milyen mértékben látják át a társadalmi viszonyok meghatározó tényezői, a társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek közötti valóságos összefüggéseket, valamint az adott társadalmi kölcsönhatások szempontjából releváns társadalmi viszonyok, és e viszonyokat meghatározó tényezők is jelentős mér-

123 Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd Farkas 2010a:84-86.

tékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy köznapi értelmezés révén milyen mértékben ismerhetők meg. A társadalmi élet adott területén kevésbé tájékozott egyének, illetve nehezebben megismerhető társadalmi viszonyok között általában az egyének hajlamosabbak a hiszékeny szabályosításra; azaz hajlamosabbak arra, hogy úgy értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, hogy azok eleve megfelelnek az adott egyének által elképzelt, illetve feltételezett szabályoknak, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

Az egyének általában kevésbé ismerik azokat a külső fedezetű társadalmi intézményeket, amelyek valójában létrehozzák a számukra jelentős külsőleges társadalmi viszonyokat. Az egyének főleg nem közvetlenül szereznek ismereteket a számukra jelentős intézményekről; például: rendszerint nem olvasnak jogi törvényeket vagy formális szabályzatokat, és a bizalmas megegyezések révén kialakult nem hivatalos intézményes szabályokat még kevésbé ismerhetik. Nagyrészt a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból következtetnek szabályosítás révén azokra az intézményekre, illetve intézményes szabályokra, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és jelenségeket. Az ily módon, szabályosítás révén kiértelmezett szabályok tartalmukat tekintve esetleg egybe is eshetnek azokkal a valóságos intézményes szabályokkal, amelyek létrehozták az adott társadalmi viszonyokat, és amelyek ezáltal meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amennyiben a megfigyelt cselekvések és jelenségek megfelelnek a valóságos intézményes szabályoknak.

Azonban – mint fentebb is hangsúlyoztuk – a külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Tehát amennyiben a megfigyelt cselekvések és kölcsönhatások nem felelnek meg azon intézményes szabályainak, amelyek – a társadalmi viszonyok közvetítésével – végül is meghatározzák az adott jelenségeket, a szabályosítás révén kiértelmezett szabályok csak látszólagos szabályok, amelyek valójában nem léteznek, illetve amelyek intézményes szabályokként nem játszanak szerepet az adott cselekvések és más jelenségek meghatározásában.

A fentiekben főleg arra mutattunk rá, hogy a szabálytalanság leplezésén túl a szabályosítás hogyan homályosítja el azt, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások nagyrészt nem felelnek meg, vagy

ellentmondanak azon intézményes szabályoknak, amelyek érvényességi körébe esnek, és amelyek végül is meghatározzák az adott jelenségeket. Ehhez a szabályosítás fenomenológiai elméletét hívtuk segítségül, de az intézményes szemléletmódnak megfelelően átértelmezve az adott elméletet. A következőkben ezt az elméletet segítségül hívjuk annak a magyarázatában is, hogy a társadalmi viszonyok alapján hogyan formálódnak az adott viszonyoknak megfelelő társadalmi erkölcs.

2. A társadalmi viszonyok és az erkölcs A társadalmi erkölcs fogalma és meghatározottsága

Máshol (Farkas 2010a:260-261) adott meghatározásunk szerint az erkölcsi szabályok olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének bizonyos – a tényleges érvényesítés szándékával közölt – elvárásait mások irányában, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénekkal szemben. Az erkölcsi szabályokat alkotó elvárások tényleges érvényesítésére irányuló szándék általában megnyilvánul az ellenőrzésben, de az ellenőrzés szabályozatlan. Az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések által érintett egyének általában figyelemmel kísérik a releváns cselekvéseket, ezekről személyesen véleményt alkotnak, és véleményüket az egyének szűkebb vagy tágabb körében másokkal is megosztják. De elvileg esetleges, hogy az egyének adott körében kialakul-e a releváns cselekvések egyetemes értékelése, és az adott cselekvések a helyeslően vagy helytelenítéssel kívül járnak-e jelentősebb szankciókkal.

Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó legfőbb juttalom az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének fenntartása az adott egyénre nézve, aki az erkölcsi szabályoknak megfelelően cselekszik. Tehát aki betartja az erkölcsi szabályokat, azzal szemben az adott körhöz tartozók is betartják, és ezáltal a szabályok betartói rendszeresen számíthatnak mások bizonyos mértékű segítségére. A legfőbb büntetés viszont az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok érvényességének visszavonása az adott egyénre nézve, aki egy adott erkölcsi szabálynak nem megfelelően cselekszik. Tehát aki nem tartja be az erkölcsi szabályokat, azzal szemben mások sem tartják be, és jelentős szabálysértés esetén teljes mértékben kizárják az adott

szabályok érvényességi körébe eső egyének köréből. Az említett szankciókon túlmenő szankciók is előfordulhatnak, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak közvetlenül és nyilvánvalóan a szankcionált cselekvésekhez.

Máshol rámutattunk arra, hogy az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés az egyének viszonylag szűk körében sajátos körülmények között valójában lehet rendszeres és hatékony, és így az erkölcsi szabályok a kötetmekhez, illetve az intézményes szabályokhoz hasonlóan is működhetnek. Az ott meghatározott értelemben – az elmélet engedelményes szintjén figyelembe véve – intézményes erkölcsnek nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonlóan működő erkölcsi szabályrendszert (Farkas 2010b:24-29).

Az erkölcsi szabályok különböző módon befolyásolhatják az egyének cselekvéseit, de mi itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy az erkölcsi szabályoknak való megfelelés lehet szándékos vagy nem szándékos. Az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően a számára adott aktuális cselekvési lehetőségek erkölcsi vonatkozásainak megfontolása eredményeként, arra való tekintettel, hogy az adott szituációban az adott erkölcsi szabályokat tartja érvényeseknek és az adott szabályoknak megfelelő cselekvést tartja erkölcsileg helyesnek. Azonban az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően az alternatívák várható következményeit mérlegelve, de annak megfontolása nélkül is, hogy az adott szituációban milyen erkölcsi szabályok tekinthetők érvényeseknek és milyen cselekvés tekinthető erkölcsileg helyesnek (vö. Scheffler 1992:31-32).

Az erkölcsöt – a széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – meghatározhatjuk úgy, hogy az *erkölcs* az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok, és e szabályok alapelveit kifejező kulturális értékek összessége. Mi azonban az erkölcsöt bizonyos szempontokból differenciáltan szemléljük, és egyrészt az alábbiakban megkülönböztetjük egymástól a közösségi erkölcsöt és a társadalmi erkölcsöt, másrészt a következőkben alfejezetben a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokás-erkölcsöt és a társadalmi köz-erkölcsöt. E megkülönböztetések szükségese ahhoz, hogy megértsük, az erkölcs milyen mértékben és milyen módon van hatással a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

A közösségi és a társadalmi erkölcsöt ahhoz hasonlóan megkülönböztetjük meg egymástól, ahogyan máshol az értékek vonatkozásában megkülönböztetjük egymástól a közösségi és a társadalmi kul-

túrát, illetve a közösségi és a társadalmi értékeket (Farkas 2010b:102-108). A közösségi erkölccsel csak röviden foglalkozunk, arra való tekintettel, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi erkölcs természetére.

A *közösségi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ennek megfelelően az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.¹²⁴

Máshol kifejtett felfogásunk szerint, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg (Farkas 2010a:262-268). Tehát a közösségi erkölcs szabályaihoz az egyének elsődlegesen beleélően alkalmazkodnak; a közösségi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak. Beleélő alkalmazkodás esetében ahhoz, hogy az egyének az adott szabályoknak megfelelően cselekedjenek, nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre; tehát a közösségi erkölcs nagymértékben meghatározhatja az adott erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit.

A széles körben elfogadott, és a szociológiában különösen a normativista szemléletmódot képviselő elméletekre jellemző felfogás szerint az erkölcs eleve olyan természetű, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk. Például Parsons felfogása szerint a társadalmi rendszerben az instrumentális motívumok, illetve a magánérdekek érvényesítését az erkölcsi szabályok és értékek korlátozzák, a kollektív szükségletekre és a társadalmi rendszer funkcionális követelményeire, a kollektivitás egészére való tekintettel (Parsons 1951:133). Az erkölcsi kérdés akkor merül fel, amikor a cselekvők alternatívái magukkal vonják a társadalmi rendszer egészére vagy szolidaritására való jelentőség feltételezését, amikor az egység vagy szolidaritás megőrzése önmagában érték (uo. 97). Azt a szóbanforgó szerző is látja, hogy a valóságban a cselekvések nagyrészt instrumentális cselekvések, és a szankciók nagyrészt azért jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát

¹²⁴ A szükségletkielégítés összetevőinek, illetve a szükséglet tárgyának, a szükségletkielégítés eszközének és feltételének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a:164-174.

fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükséglet kielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban Parsons azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek (uo.40). Felfogása szerint a kollektivitás, illetve a társadalom nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminiták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminiták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez és az értékeket kifejező elvárásokhoz, egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással (uo. 41-42). Bár Elster – alapvetően racionalista – szemléletmódja nagymértékben eltér Parsons normativista szemléletmódjától, felfogása atekintetben hasonló Parsons felfogásához, hogy Elster szerint a szabályokhoz és különösen az erkölcsi szabályokhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, a „társadalmi szabályok” és a szabálykövető cselekvések úgy jellemezhetők, hogy nem következmény-orientáltak (Elster 1989:98; 1995:117).

Tehát – mint említettük – ez a felfogás az erkölcsöt olyan természetűnek tekinti, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk, és amelyhez az egyének beleélően alkalmazkodnak. Felfogásunk szerint is létezik ilyen erkölcs, azaz létezik közösségi erkölcs, azonban mi a közösségi erkölcs érvényességi körét elvileg a közösségi élet szférájára korlátozzuk. Közös erkölcs alakul ki nagyrészt például a baráti társaságban, a családban, a rokonságban, a játékonysági együletben, az amatőr színjátszó körben vagy az amatőr zenekarban.

Máshol hangsúlyoztuk, hogy az emberi együttélés szféráinak megfelelően a kultúra is differenciálódik, az általános kultúra mellett, amelynek összetevői a különböző életszférákban egyaránt relevánsak, nagyrészt kialakul a különböző életszférák sajátos kultúrája, főleg a társadalmi élet szférájának sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra (Farkas

2010a:243-244). A társadalmi élet szférájában kialakuló erkölcs, amelyet mi társadalmi erkölcsnek nevezünk, felfogásunk szerint a közösségi erkölcs-höz képest elvileg lényegesen eltérő természetű.¹²⁵

Vannak egyetemes erkölcsi szabályok (mondj igazat, tartsd be az ígéreted stb.), amelyek főleg közösségi természetűek és nagyrészt valamennyi egyénre érvényesek, és nemcsak a közösségi élet szférájában, hanem bizonyos mértékben a társadalmi élet szférájában is érvényeseknek tekinthetők (vö. Hardin 1995:77-78, 107-109). A valóságban tehát a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Az elmélet elvont szintjére vonatkozó előfeltételezéseink szerint azonban a társadalmi élet szférájában csak a társadalmi erkölcs tekinthető érvényesnek; és ezek az előfeltételezések – felfogásunk szerint – általában és alapvetően megfelelnek a valóságnak.

A *társadalmi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az ellenőrzés szankciói a szükséglet kielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.

Máshol kifejtett felfogásunk szerint, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükséglet-kielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg (Farkas 2010a:268-277). A társadalmi erkölcs szabályaihoz tehát az egyének racionálisan alkalmazkodnak; a társadalmi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneket felismert érdekeik (vagy társadalmi kényszereik) kényszerítik az erkölcsi szabályokhoz való alkalmazkodásra. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás eleve rendszeres ellenőrzést igényel ahhoz, hogy az adott szabályok jelentős mértékben meghatározzák az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit. A társadalmi erkölcs – amennyiben nem intézményes erkölcs – az adott társadalmi

125 Az emberi élet szféráiról, ezeken belül a közösségi élet szférájáról és a társadalmi élet szférájáról lásd: Farkas 2010b:237-242. A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb.

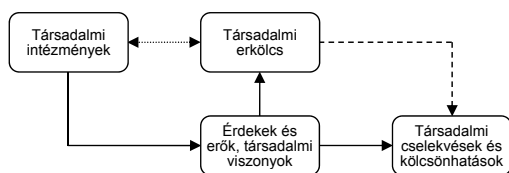

viszonyok meghatározó hatásához képest önállóan viszonylag kis mértékben határozhatja meg az egyének társadalmi cselekvéseit és az adott egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat.

Máshol másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg (Farkas 2010a:246). A valóságban a társadalmi intézmények és a társadalmi erkölcs szabályai részben összefonódhatnak egymással, ugyanakkor az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy világosan körülhatárolhatjuk egyrészt a társadalmi intézményeket, másrészt a társadalmi erkölcsöt alkotó szabályokat. Noha a szabályok e két halmaza jellemzően részben átfedi egymást, azaz az intézményes szabályok elvárásai erkölcsi szabályok formájában is létezhetnek, amelyet elvileg figyelembe is veszünk.

A társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az adott társadalmi viszonyok határozzák meg, és az elmélet elvont szintjén eleve előfeltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A 2. ábrán azt szemléltetjük, hogy a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – az egyének adott körében történetileg kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak megfelelő társadalmi erkölcsi szabályokat és értékeket. Bizonyos mértékben a társadalmi erkölcs is befolyásolja a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti.

2. ábra: A társadalmi viszonyok és a társadalmi erkölcs

Amennyiben az egyének nem csupán a tényszerű társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek, hanem igyekeznek megfelelni a társadalmi erkölcsi szabályoknak is, erre érdekeik, illetve főleg hosszú távú érdekeik készítetik őket, mivel a társadalmi erkölcs elvileg – és a valóságban alapvetően – az egyének adott körében a hosszú távú érdekeknek

megfelelő magatartást fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A társadalmi erkölcsi szabályok két vonatkozásban készíthetjük az egyéneket az adott szabályoknak szándékosan megfelelő magatartásra. Egyrészt az egyének tapasztalataik alapján feltételezhetjük, hogy az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartás hosszú távon valószínűleg az érdekeiknek leginkább megfelelő magatartás akkor is, ha nem veszik számításba az erkölcsi szabályokhoz esetlegesen kapcsolódó instrumentális szankciókat. Másrészt az adott egyének az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó pozitív vagy negatív instrumentális szankciókra tekintettel is tarthatják az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartást az érdekeik érvényesítése szempontjából a leginkább megfelelő magatartásnak.

Az erkölcsi szabályok betartásának hosszú távú érdekek általi meghatározottságára Weber például abban a vonatkozásban mutat rá, hogy erkölcsi szabályok a piaci viszonyok közötti piaci cserére vonatkozóan is kialakulhatnak, és e szabályok hatással lehetnek a piaci cserére. Az állandó vevőkörrel rendelkező eladók vagy szolgáltatók és a rendszeres vevők között a rendszeres csere fenntartása érdekében kialakulhatnak a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályok. Annak biztosítása, hogy a cserapartnerek (főleg az eladók vagy szolgáltatók) a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályokhoz tartják magukat – akkor is, ha esetenként ígéretük megszegésével, a másik fél becsapásával jóval jelentősebb hozadékokra tennének szert – azon az elképzelésükön alapul, hogy hosszú távon mindkét félnek érdekében áll, hogy a rendszeres csere közöttük fennmaradjon. A felek tehát rövidtávon korlátozzák érdekeik érvényesítését a méltányosság figyelembevételével, ami azonban hosszú távon mindkét fél érdekében megfelel (Weber 1992:327).

Adott esetekben – erre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel – az egyének rövid távú érdek vagy esetleg társadalmi kényszer által motiválva is igyekezhetnek megfelelni az erkölcsi szabályoknak, amennyiben az adott esetekben az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó jelentős pozitív vagy negatív szankciókra számíthatnak már rövid távon is. Például, ha egy adott egyén épp egy vezetői kinevezésre pályázik, arra való tekintettel is igyekezhet erkölcsileg helyesen viselkedni, hogy egy erkölcsileg helyteleníthető cselekvésével nehogy el-lenszenvessé váljon a kinevezésről érdemben döntő egyének számára.

Mint fentebb említettük, az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi er-

kölcs a társadalmi viszonyoknak felel meg és a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Azonban a valóságban az adott társadalmi viszonyokhoz képest a társadalmi erkölcs viszonylagos önállósággal is rendelkezik, amelyre – ha tisztán társadalmi erkölcsről van szó – az elmélet engedélyes szintjén lehetünk tekintettel. A társadalmi erkölcs viszonylagos önálló hatása főleg abból következik, hogy az erkölcs történetileg formálódik; tehát amennyiben a társadalmi viszonyok viszonylag rövidebb idő alatt jelentősen megváltoznak, a társadalmi erkölcs jó ideig nagyrészt még a korábbi társadalmi viszonyok által kialakított és a korábbi viszonyoknak megfelelő erkölcs lesz.

Fentebb azt is említettük, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó magatartásokra és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Ezzel összefüggésben a valóságos társadalmi erkölcs alakulására a társadalmi viszonyoktól viszonylag független tényezők (közösségi nevelés, szépirodalom, vallási tanok stb.) is hatással lehetnek. A társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs összefonódására azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel, amely szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a vizsgált jelenségeket jobban megérthetjük, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

Rawls igazságosságelmélete szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye” (Rawls 1997:21). Az igazságosságot, mint közösségi erkölcsi értéket az egyének bizonyos mértékben fontosnak tarthatják, vagy éppen hiányolhatják a társadalmi életben. Például: az alkalmazottak kialakítják elképzeléseiket az igazságos keresetekre vonatkozóan, ebből a szempontból jelentősnek tekintett más egyének és csoportok kereseteire vonatkozó ismereteiket figyelembe véve. A munkában követett magatartásukra az is hatással lehet, hogy saját keresetüket mennyiben tekintik igazságosnak. Amennyiben keresetük nem éri el az igazságosnak tekintett szintet, hajlamosak lehetnek arra, hogy olyan teljesítményt nyújtsanak, amely megítélésük szerint megfelel az igazságos keresethez képest alacsonyabb keresetüknek. Ha viszont úgy gondolják, hogy keresetük meghaladja az általuk nyújtott teljesítménynek megfelelő szintet, ez általában nem készíti őket arra, hogy többet teljesítsenek (Akerlof – Yellen 1993:107-110).

Fentebb rámutattunk arra, hogy az egyének az intézményes szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Ehhez hasonlóan, az erkölcsi szabályok, illetve a feltételezett erkölcsi szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek esetenként az erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik az általuk feltételezett erkölcsi szabályok betartásának irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a feltételezett erkölcsi szabályoknak. Valamint a kölcsönhatásokban részt vevő felek a feltételezett erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Ugyanakkor az ellentétes érdekű másik fél, akit erkölcsi szabálysértéssel vádolnak, ilyen esetekben gyakran nem ismeri el, hogy szabálysértés történt volna, illetve megkérdőjelezi az előbbi fél által feltételezett erkölcsi szabályok létezését, illetve érvényességét (vö. Rex 1961:102-103, 110; 1981:11-13).

A közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs összefonódása nagyrészt színlelés formájában jelentkezik, és e tekintetben Bourdieu-t idézzük. Felfogása szerint az adott társadalmi csoporthoz tartozó egyének azt a magatartást jutalmazták, amelyek számukra egyetemesnek tűnnek, amelyek tehát összhangban vannak az erénnyel. Különösen kedvező fogadtatásban részesül az érdektelenség ideálja előtti valóságos vagy színlelt tisztelgés, az „én” alárendelése a „minek”, az egyéni érdek feláldozása a közérdeknek. Jelképes és néha anyagi haszna van annak, ha az egyének alárendelik magukat az egyetemesnek, ha legalább látszólag erényesnek mutatkoznak; ha úgy tesznek, mintha alkalmazkodnának az érvényben lévő erkölcsi szabályokhoz. Az erkölcsi szabályok csupán látszólagos tiszteletben tartása is biztosíthatja a szabályosság hasznát (Bourdieu 2002:202).

Általában az erkölcs, és ezen belül a társadalmi erkölcs fontos vonatkozása a bizalom. A bizalom nagyrészt különböző megközelítéseivel találkozhatunk a szociológiai irodalomban, és a bizalom különböző megközelítéseiben az egyes szerzők a bizalmat főleg az egyes személyek, a személyközi viszonyok, illetve kapcsolatok, valamint a csoportok vagy a kultúra szintén vizsgálják (Misztal 1998:14;

Lewicki – Wiethoff 2000:87). Lin szerint „a bizalmat meg lehet határozni, mint bizonyosságot vagy elvárásat a tekintetben, hogy egy másik cselekvő figyelembe fogja venni az adott cselekvő érdekeit a cserék során” (Lin 2001:147).

Felfogásunk szerint az egyén esetében a *bizalom* az adott egyén számára jelentős más egyének (vagy csoportok) felé irányuló elvárásai biztos teljesülésére vonatkozó feltételezése. Amennyiben az egyén bízik másokban, eleve arra a feltételezésre alapozva cselekszik, hogy a szóban forgó cselekvésével összefüggésben mások az elvárásainak megfelelően fognak cselekedni. Az egyes egyének is különbözhetnek abban tekintetben, hogy milyen mértékben jóhiszeműek vagy rosszhiszeműek, milyen mértékben hajlamosak bízni vagy nem bízni másokban. Azonban a bizalom szintje az egyének adott körének kultúrájára is jellemző, és itt minket a bizalom ebből a szempontból érdekel. A bizalom az egyének adott körének kultúráját jellemzi, amennyiben a bizalom adott mértéke valamennyi egyén tudatára jellemző, ezt valamennyien feltételezik egymásról, és ennek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszerrel rendelkeznek.

Az erkölcsöz hasonlóan, felfogásunk szerint a bizalom is lehet közösségi vagy társadalmi természetű. A *közösségi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott közösségi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések az adott más egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ezért személyes motívumaik által készítve az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. A *társadalmi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott társadalmi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések felelnek meg – más alternatívákhoz képest nagyobb mértékben – az adott más egyének érdekeinek, különösen hosszú távú érdekeinek, és az egyének rendszerint racionálisan cselekszenek; tehát más egyének az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. E meghatározás szerint a társadalmi bizalom az adott egyén és más egyének közötti, érdekeik bizonyos összetevői vonatkozásában létező érdekazonosság vagy érdekegybeesés tudatára épülhet.

Egyes szerzők hangsúlyozzák a bizalomnak az ilyen értelemben vett társadalmi természetét, tehát az érdekekkel, illetve az instrumentális szankciókkal való összefüggését (lásd: Lewicki – Bunker 1996; Lewicki – Wiethoff 2000; Hardin 2002). Jávor

szerint az üzleti életben a bizalom adott mértéke az érdekek követésére vonatkozó számításon alapszik. Minden résztvevő arra számít, hogy mások is saját érdekeiket követik, azonban ezt nem fogják korlátok nélkül tenni. Érdeklükben állhat például az együttműködés hosszabb távon való fenntartása és ezzel összefüggésben az, hogy eleget tegyenek bizonyos viselkedési elvárásoknak (Jávor 2005:146-147, 154-155).

Különösen Fukuyama hangsúlyozza a bizalom jelentőségét a társadalmi életben; azonban a bizalmat eleve a fogalmaink szerinti közösségi bizalomnak tekinti, gyakran a közösség kifejezést használva a fogalmaink szerinti társadalmi csoportok jelölésére. Felfogása szerint: „A bizalom a szabályszerű, becsületes és együttműködésre kész viselkedés elvárása egy közösségen belül, a közös normák alapján, a közösség tagjai részéről” (Fukuyama 1997:45). „A törvények, a szerződések, a gazdasági ésszerűség megteremtik a szükséges, ám nem elégséges alapot a posztindusztriális társadalmak stabilitásához és felvirágoztatásához, de viszonyossággal, erkölcsi kötelezettségekkel, a közösség iránti felelősségtudattal és bizalommal kell kiegészíteni és »feljavítani« őket, s ezeknek a forrása a szokás, nem a ráció” (i.m. 25-26).

Nem egyértelmű, hogy milyen jelentőséget tulajdonít a bizalomnak a társadalmi életben. Idézett könyvében egy helyen azt írja, hogy „a gazdasági élet vizsgálatából leszűrhető egyik legfőbb tanulság az, hogy egy nemzet jólétét és versenyképességét egyetlen, mindenütt észlelhető kulturális tényező határozza meg: a bizalom szintje az adott társadalomban” (Fukuyama 1997:19). Máshol viszont a következőt írja: „A neoklasszikus tanokról elmondhatjuk, hogy körülbelül nyolcvan százalékban helytállóak. Az emberi magatartás további húsz százalékkal azonban a neoklasszikus közgazdaságtan nemigen tud mit kezdeni” (i.m. 28). Ezek szerint nem egyértelmű, hogy a bizalom a legfőbb tényező, amely meghatározza a társadalom működésének hatékonyságát, vagy a bizalomnak legfeljebb húsz százalékos jelentősége lehet a társadalmi, illetve különösen a gazdasági életben. Könyve egészéből azonban arra következtethetünk, hogy Fukuyama az előbbi állásponton van.

A fogalmaink szerinti valóságos társadalmi viszonyokra, illetve az e viszonyokat létrehozó intézményekre Fukuyama könyvének egyes helyein a hierarchia, vagy a szerződés kifejezéssel utal. Felfogása szerint hierarchiákra (azaz intézményekre és társadalmi viszonyokra – F. Z.) általában szükség van,

mert nem tételezhető fel, hogy mindenki és mindig betartja az erkölcsi szabályokat, és híven teljesíti kötelességeit. Vannak olyanok, akiket világosan megfogalmazott szabályokkal és szankciókkal kell kényszeríteni kötelességeik teljesítésére (Fukuyama 1997:44). Felfogása szerint azonban a leghatékonyabb szervezetek a közös erkölcsi értékrendű közösségeken alapulnak. Ezeknek a közösségeknek nincs szükségük terjedelmes szerződésekre és belső viszonyaik jogi szabályozására, mert a már meglévő erkölcsi közmegegyezés kellő alapot ad a csoport tagjainak a kölcsönös bizalomra (i.m. 46).

Felfogásunk szerint Fukuyama félrevezető képet fest a modern társadalom működéséről, illetve e működés meghatározottságáról azáltal, hogy a bizalmat eleve közösségi természetűnek tekinti, és kiemelten hangsúlyozza a bizalom jelentőségét. Máshol (Farkas 2010b:266-271) különbséget tetünk a heterogén közösség és a heterogén társadalom között, és e szerint Fukuyama (alapvetően normativista szemléletmódjának megfelelően) a modern társadalmat valójában a fogalmaink szerinti heterogén közösségnek tekinti, ami alapvetően téves elképzelés. Ezzel összefüggésben, amikor a szóbanforgó szerző a bizalom hiányával magyarázza az adott társadalom működésének hiányosságait, ez ahhoz hasonlóan félrevezető „diagnózis”, mint ha az orvos a lázzal magyarázná a vizsgált egyén betegségét. Az igaz, hogy a láz önmagában is előidézhet jelentős károsodást az emberi szervezetben, azonban a láz lényegében véve csak az adott (ismert vagy nem ismert) betegség tünete. Ehhez hasonlóan, a bizalom alacsony színvonala önmagában is jelentős működési zavarokat idézhet elő az adott társadalomban, de a bizalom alacsony színvonala lényegében véve csak kifejezi az adott (ismert vagy nem ismert) társadalmi viszonyokat, amelyek a társadalmi erkölcsöt, és ezen belül a bizalom szintjét történetileg alakították és alakítják.

A fogalmaink szerinti társadalmi erkölcs intézményes alapjaira Helvétius már a 18. század közepén rámutatott: „az embereket csak egy módon lehet erényessé tenni, ha egyesítik a személyes érdeket az általános érdekekkel. Ha ezt az elvet elfogadjuk, úgy nyilvánvaló, hogy a morál hiábavaló tudomány, ameddig nem vegyül el a politikával és a törvényhozással; amiből arra következtettek, hogy ha a filozófus hasznossá akarja tenni a világ számára a morált, abból a szemszögből kell tekintenünk a tárgyakat, amelyből a törvényhozó szemléli őket” (Helvétius 1975:426). Azaz, ha a társadalmi erkölcsöt fejleszteni szeretnénk, elősegítve a társadalmi

együttműködést és a társadalmi hatékonyságot, ez igen kevésbé lehet eredményes közvetlenül. A társadalmi erkölcsöt a társadalmi viszonyok megváltoztatásával lehet hatékonyan alakítani; a társadalmi viszonyokat pedig az érvényben lévő intézmények fejlesztésével és új intézmények kialakításával lehet megváltoztatni.

A társadalmi szokáserkölc és közerkölcs

A fentiek szerint fontos különbséget tennünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között ahhoz, hogy viszonylag világosan lássuk az erkölcsi szabályok és értékek meghatározottságát és jelentőségét a társadalmi életben. Ehhez azonban a társadalmi erkölcsön belül is meg kell különböztetnünk egymástól a társadalmi szokáserkölcöt és a társadalmi közerkölcsöt.

A *társadalmi szokáserkölc* az adott társadalmi viszonyok által meghatározott magatartások szabályosítása eredményeként történetileg kialakult erkölcs, amely az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Fentebb szabályosításnak azt az értelmezési folyamatot neveztük, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illetve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a látszólagos vagy valóságos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket. A társadalmi szokáserkölc történetileg formálódik, az adott társadalmi viszonyok által meghatározott és rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartások és kölcsönhatások szabályosításának az eredményeként. Azaz a szokáserkölc eleve az adott társadalmi viszonyok által meghatározott, rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és társadalmi kölcsönhatásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Mivel a külső fedezetű intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szokáserkölc szabályai esetleg egybe is eshetnek azon intézmények intézményes szabályaival, amelyek létrehozták a rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és kölcsönhatásokat meghatározó külsőleges társadalmi viszonyokat, de azoktól el is térhetnek, illetve azoknak kifejezetten ellent is mondhatnak. Azaz a társadalmi szokáserkölc szerint többé vagy kevésbé megengedettek, esetleg kifejezetten elvártak az

intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy el-
lentmondó cselekvések és magatartások.

Mint általában az erkölcs, a szokáserkölcs is az egyének közötti kommunikáció folyamatában formálódik; de a szokáserkölcs esetében a kommunikáció során az egyének elvileg csupán átadják és átveszik egymás tapasztalatait, és így kialakítanak egymás között egy általános elképzelést abban a tekintetben, hogy milyen magatartási módok felelnek meg hosszú távon leginkább az adott társadalmi viszonyoknak, illetve az adott társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak.

Mint említettük, a társadalmi szokáserkölcs az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Általában véve a társadalmi viszonyok legjelentősebb vonatkozásait a hatalmi viszonyok képezik, és máshol – más szerzőkre hivatkozva – foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat (Farkas 2011:283-284). Továbbgondolva, a hatalom, illetve a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott társadalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Így a társadalmi szokáserkölcs, külsőlegesen társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött és hatalmi függésben lévő egyének körében – melyek az adott egyének hosszú távú aktuális érdekeinek megfelelő magatartási módjait fejezik ki – nagyrészt vagy döntően a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeinek megfelelő erkölcs.

Schmidtz felfogása szerint az erkölcs nem az egyes egyének szempontjából vett racionalitást igényli, az erkölcs lényegi alkotórésze, hogy az erkölcsileg releváns cselekvést az egyének mi-szempontból, az egyének adott összessége, illetve az összesség jóléte szempontjából értékelik (Schmidtz 1995:144-148). A széles körben elfogadott felfogás szerint az erkölcs eleve a közjót szolgálja, viszont felfogásunk szerint ez a kívánatos erkölcs, illetve a kívánatosságra tekintettel is idealizált erkölcs felfogása; és ezen erkölcsfogalom szempontjából a szokáserkölcs lehet „erkölcstelen” is. Eleve a társadalmi közjót szolgáló erkölcs fogalmához hasonló értelemben mi társadalmi közerkölcsről beszélünk.

A *társadalmi közerkölcs* az egyének adott körében a társadalmi együttműködésnek vagy egymás rendszeres csereszerű támogatásának az erkölcsi sza-

bályozására az egyének adott köre által tudatosan kialakított erkölcsi szabályok és értékek összessége.

Míg a szokáserkölcs természetes módon alakul ki a valóságos társadalmi magatartások szabályosításának eredményeként, addig a társadalmi közerkölcs eleve szándékosan alakítható ki a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának folyamatában. Egyrészt amennyiben az egyének belső fedezetű intézmények révén azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat hoznak létre egymás között, eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak. Másrészt a laza társadalmi kapcsolatok kialakulásának folyamatában az adott egyének erkölcsi szabályokat alakítanak ki egymás kölcsönös segítésének, támogatásának szabályozására.¹²⁶

Eszerint a társadalmi közerkölcs eleve intézményes erkölcs, amely az egyének viszonylag szűkebb (általában legfeljebb közel húsz fő) körében lehet igazán jelentős hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra. E tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi kapcsolatok az egyének viszonylag szélesebb körét is összeköthetik, és e kapcsolatok kialakításának folyamatában az adott egyének közerkölcsöt alakítanak ki cselekvéseik szabályozására. Tehát bizonyos mértékben kialakulhat társadalmi közerkölcs az egyének viszonylag tágabb körében is, de e tágabb körben általában kevésbé lehet hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra.

A szóbanforgó két típus megkülönböztetésének szempontja az adott erkölcs kialakulásának tudatos vagy nem tudatos természete, amely elvileg nem teljes mértékben esik egybe azzal a szemponttal, hogy az egyének adott körében az adott erkölcs elősegíti egymás segítését, támogatását vagy nem. A társadalmi közerkölcsöt az egyének eleve tudatosan alakítják ki a társadalmi együttműködésnek és/vagy egymás csereszerű támogatásának erkölcsi szabályozására. Azonban esetlegesen a szokáserkölcs is szolgálhatja, illetve a szokáserkölcs bizonyos szabályai is elősegíthetik az egyének adott körében egymás segítését, támogatását, amennyiben az adott társadalmi viszonyoknak, amelyek történetileg meghatározták, és a jelenben fenntartják a szokáserkölcsöt, esetleg

126 Itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi kapcsolatokon belül megkülönböztetem a szoros és a laza társadalmi kötődéseket.

ilyen magatartások felelnek meg.

A valóságban a szokáserkölc és a közkerkölc nem válik el élesen egymástól, részben egymást áthatva létezik. Az állami társadalomban és általában a viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban a társadalmi erkölcs a valóságban döntően, illetve alapvetően szokáserkölc, és csak az egyének viszonylag szűkebb köreiből alakulnak ki közkerkölcök. Az erkölcs kulturális természetének megfelelően azonban a szűkebb körökben kialakult közkerkölcök szabályai és értékei részben beolvadhatnak az általánosabb erkölcsbe; és fordítva, a nagyobb társadalmi csoportban kialakult szokáserkölc kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülményeket jelent ahhoz, hogy az egyének szűkebb körökben társadalmi kapcsolatokat, és a kapcsolatokkal összefüggésben közkerkölcöt alakítsanak ki.

A közkerkölc, amely az egyének adott szűkebb körében jól szolgálja a társadalmi együttműködést vagy egymás csereszertű segítségét, valamint jól szolgálja az egyének adott köre számára a közjavak előállítását, ellentmondhat az egyének tágabb körében érvényes erkölcsi szabályoknak, és negatív társadalmi kölcsönhatások meghatározásához is hozzájárulhat. Például: egy érdekszövetség vagy társadalmi hálózat közkerkölcse irányulhat adott javak kizárólagos megszerzésére és mások kizárására az e javakhoz való hozzáféréstől, vagy egy egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszerrel rendelkező üzemben a munkások egy szűkebb körében kialakulhat közkerkölc a teljesítmény visszatartásának szabályozására, amelynek eredményeként a munkások esetleg akadályozhatják az adott körön kívülieket a folyamatos munkavégzésben, és ezáltal a magasabb kereset elérésében.

Végül ismét hangsúlyozni szeretnénk, hogy milyen szempontból vesszük figyelembe az erkölcs valóságos hatását a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra az intézményes szociológia elméletének a különböző szintjein, amelyeket máshol (Farkas 2010a:84-86) megkülönböztettünk egymástól. Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy egyértelműen megkülönböztethetők egymástól az intézmények és a társadalmi erkölcsi szabályrendszerek, illetve a társadalmi erkölcs. Az intézmények közvetve, tényleges funkcióik révén és a társadalmi viszonyok közvetítésével határozzák meg a társadalmi jelenségeket. A társadalmi erkölcs viszont, amennyiben hatással van a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra, elvileg a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük

figyelembe egyrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos körülmények között, az egyének viszonylag szűk körében a társadalmi intézményekhez hasonlóan is működhet; másrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos mértékben eltérhet az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő erkölcsötől, és így az adott társadalmi viszonyoktól viszonylag függetlenül is hatással lehet a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

Az elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól; egyrészt tulajdonképpen a közösségi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a társadalmi erkölcs, másrészt tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Azonban a társadalmi jelenségek elemzésében a közösségi erkölcsöt csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A társadalmi élet szférájában az egyének vagy csoportok cselekvései elvileg – érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált – társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes motívumok elvileg nincsenek hatással. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi erkölcsi szabályok és értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy egyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk, amely szinten nagyrészt csak egymáshoz képest idegen fogalmakat és következtetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Tehát a közösségi erkölcs valóságos hatását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban az általunk vizsgált cselekvések és kölcsönhatások pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

Összefoglalás

A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkhoz kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszonyok és a szabályok, illetve a társadalmi viszonyok és az erkölcs közötti összefüggésekkel foglalkozunk. A tanulmány első részében rámutatunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek érvényesítésében. Foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látszólagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az úgynevezett szabályosítás eredményeként. A tanulmány második részében különbséget teszünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között, és hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi erkölcsöt történetileg meghatározzák a társadalmi viszonyok. A társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokás- és a társadalmi közerkölcsöt. Rámutatunk arra, hogy a megkülönböztetések szükségesek ahhoz, hogy megértsük az erkölcs jelentőségét és szerepét a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásában.

Abstract

Based on our conception regarding social relations, in this paper we deal with the connections between social relations and norms, and between social relations and moral. In the first part of the paper we point out that individuals use norms partly as referential means during their social interactions when evaluating certain actions, and thereby when influencing the actions of others, and when realizing the favourable consequences of their own actions. We deal with the question that the normality experienced by acting individuals in their everyday life is largely fictitious, partly due to the concealment of deviation and partly due to the so-called normalization. In the second part of the paper we make a distinction between community moral and social moral, and emphasize that the social moral is historically determined by social relations. Within social moral, we make a distinction between social custom-moral and social public moral. We point out that these distinctions are

necessary for us to understand the importance and role of moral in the determination of social actions and interactions.

Irodalom

- AKERLOF, GEORGE A. – YELLEN, JANET L. 1993 The Fair Wage-Effort Hypothesis in Unemployment. In Hechter, Michael – Lynn, Nadel – Michod, Richard E. (ed.) *The Origin of Values*. Aldine de Gruyter, New York, 107-134.
- ALEXANDER, JEFFREY C. 1996 *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BOURDIEU, PIERRE 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- DEUTSCH, MORTON – COLEMAN, PETER T. (ed.) 2000 *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- ELSTER, JON 1989 *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ELSTER, JON 1995 *A társadalom fogaskerekei*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.
- FARKAS ZOLTÁN 2010a *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2010b *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2011 *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS ZOLTÁN 2012a Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás* (30) 4:324-342.
- FARKAS ZOLTÁN 2012b A társadalmi viszonyok összetevői. *Szellem és Tudomány* (3) 2-3:3-16.
- FARKAS ZOLTÁN 2013a A társadalmi viszonyok meghatározó tényezői és létrehozása. *Társadalomkutatás* (31) 1:1-15.
- FARKAS ZOLTÁN 2013b *A társadalmi viszonyok és az értelmezés I-II*. (Kézirat, megjelenés alatt).
- Fukuyama, Francis 1997 *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GARFINKEL, HAROLD 1963 A Conception of, and Experiments with „Trust” as a Condition of Stable Concerted Actions. In Harvey, O. J. *Motivation and Social Interaction*. Ronald Press, New York, 187-238.

- GOFFMAN, ERVING 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HARDIN, RUSSELL 1995 *One for All. The Logic of Group Conflict*. Princeton University Press, Princeton.
- HARDIN, RUSSELL 2002 *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation, New York.
- HARVEY, O. J. 1963 *Motivation and Social Interaction*. Ronald Press, New York.
- HECHTER, MICHAEL – LYNN NADEL – MICHOD, RICHARD E. (ed.) 1993 *The Origin of Values*. Aldine de Gruyter, New York.
- HELVÉTIUS, CLAUDE-ADRIEN 1975 *A szellemről a társadalomhoz való viszonyában*. (Részletek). In Ludassy Mária (vál.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 403-437.
- JÁVOR ISTVÁN – ROZGONYI TAMÁS 2005 *Hatalom, konfliktus, kultúra*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest.
- JÁVOR ISTVÁN 2005 *A hatalmi és szervezeti konfliktusok elmélete*. In Jávor István – Rozgonyi Tamás: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest, 83-200.
- KRAMER, RODERICK – TYLER, TOM R. (eds.) 1996 *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- LEWICKI, ROY J. – BUNKER, BARBARA B. 1996 Developing and Maintaining Trust in Work Relationships. In Kramer, Roderick– Tyler, Tom R. (eds.) *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Sage Publications, Thousand Oaks, 114-139.
- LEWICKI, ROY J. – WIETHOFF, CAROLYN 2000 Trust, Trust Development, and Trust Repair. In: Morton Deutsch – Peter T. Coleman (ed.) *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 86-107.
- LIN, NAN 2001 *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LUDASSY MÁRIA (vál.) 1975 *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MISZTAL, BARBARA A. 1998 *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. (1996) Polity Press, Cambridge.
- PARSONS, TALCOTT 1951 *The Social System*. Free Press, New York.
- RAWLS, JOHN 1997 *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- REX, JOHN 1961 *Key Problems of Sociological Theory*. Routledge and Kegan Paul, London.
- REX, JOHN 1981 *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. Longman Group Limited, London and New York.
- SCHEFFLER, SAMUEL 1992 *Human morality*. Oxford University Press, Oxford.
- SCHMIDTZ, DAVID 1995 *Rational Choice and Moral Agency*. Princeton University Press, Princeton.
- WEBER, MAX 1992 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.